

Stráner Katalin

Tudomány magyar fordításban: *A teremtés természettörténelmének nyomai* *

Absztrakt

A Vestiges of the Natural History of Creation [A teremtés természettörténelmének nyomai] 1844-ben jelent meg Londonban, és azonnal megragadta nemcsak a tudományos élet, hanem a brit társadalom jelentős részének figyelmét is. 1884-ig tizenkét kiadást ért meg, és a számtalan – igen gyakran megalapozott – tudományos kritikai támadás ellenére a Darwin munkásságát megelőző evolúciós irodalom egyik legfontosabb műve, és a 19. század egyik legnagyobb brit bestsellere lett. Mindebből adódóan figyelemre méltó a tény, hogy a magyar nyelv az egyike azon keveseknek, melyeken Robert Chambers könyve még a *Fajok eredete* 1859-es megjelenése előtt megjelent. A dolgozat *A teremtés természettörténelmének nyomai* magyarországi megjelenésének és fogadtatásának történetét ismerteti, kitérve a kortárs német és holland fordításokkal való összehasonlításra is, elsősorban a fordító lehetséges motivációja, a szöveg lehetséges manipulációja és a befogadó kulturális kontextus az eredetitől való különbözőségének szempontjából. A 2009-es Darwin-év kapcsán számtalan konferencia és publikáció foglalkozik a darwinizmus és az evolúciós elmélet nemzetközi recepciójával és disszeminációjával, többek között Magyarországon. Míg a cikk szűkebb értelemben egy brit tudománytörténeti szenzáció magyar recepciótörténetével foglalkozik, célja az is, hogy bemutassa: az evolúciós elmélet magyarországi appropriációja nem Darwinnal kezdődött, és ezúton reflektáljon be a nyugati tudományos élet eredményeinek elterjedésének és esetleges átalakulásainak sajátosságaira a 19. századi Magyarországon.

* Köszönöm a szakmai segítséget témavezetőmnek, Karl Hallnak, valamint Kontler László és Susan Zimmerman a szöveg korábbi verzióival kapcsolatos javaslatait. Szintén köszönöm Hudi József a kutatás során nyújtott segítségét. A kutatás egy részét a Marie Curie European Doctorate in the Social History of Europe and the Mediterranean – Building on the Past early stage research training programjának támogatásával végeztem.

Az akkor még ismeretlen szerző műveként emlegetett *Vestiges of the Natural History of Creation* az elsősorban orvosi és tudományos témájú könyvek kiadójaként ismert John Churchill kiadásban jelent meg 750 példányban 1844 októberében, Londonban. 390 oldalban írta le az állatvilág fejlődését a kezdetektől az ember megjelenéséig, valamint az univerzum kialakulására és az emberiség szellemi életére is kitért. Nemcsak a tudományos közösség, hanem a brit társadalom jelentős részének figyelmét ragadta meg szinte azonnal, és a viktoriánus korszak egyik legjelentősebb, legismertebb, és legbotrányosabb könyve lett. Annak ellenére, hogy – vagy inkább pont azért, mert – a *Vestiges* az egyik első mű, mely teljességében írja le a világ keletkezés- és fejlődéstörténetét egyfajta evolúciós elv alapján, leggyakrabban *A fajok eredete* előfutáraként kezelik. Nem szabad azonban meglepetkezünk arról, hogy a *Vestiges*, mint a hasonló írások többsége, a darwini evolúcióhoz való viszonyán túl is fontos és számos értékkel bír, és a darwini életművön túl is megállja a helyét. Emellett érvel James Secord is, mikor a *Vestiges*-ről szóló monográfiájában a mű kiadásának és fogadtatásának történetén keresztül festi meg a viktoriánus korszak Londonjának és vidéki társadalmának portréját.¹ Secord kutatásaiból és leírásából világossá válik, hogy bár a *Vestiges* a tizenkilencedik századon túl nagyrészt a feledés homályába merült, saját korában szenzációs és botrányos bestseller volt már jóval azelőtt, hogy Darwin meghozta volna sokszorososan átgondolt, nehéz döntését *A fajok eredete* megjelentetéséről, mellyel lefektette a modern evolúciós gondolkodás alapjait.

Másrészt viszont nem túlzás azt állítani, hogy a *Vestiges* messze nem kavarta fel és botránoztatta meg annyira a kontinentális Európát, mint azt tette Angliával. Míg anyaországában kétségtelenül a „könyvkiadás diadalának”² számított, Anglián kívül jóval inkább a természettudományos és fejlődéstörténeti irodalom feledésbe veszett, elhanyagolt emléke maradt. Ez megmutatkozik nemcsak az idegennyelvű fordítások csekély számából, hanem abból is, hogy míg az angol lapok számtalan cikket, recenziót és vitát közöltek, a kontinentális lapok szinte alig kapták fel a témát.³ Somody József magyar fordítása nemcsak hogy a kevés Anglián kívüli kiadás egyike, hanem 1858-as kiadási dátumának köszönhetően a magyar egyike azon három nyelvnek, melyen a *Vestiges* még *A fajok eredete* 1859-es kiadása előtt megjelent. A

¹ Secord, James 2000. *Victorian Sensation: The Extraordinary Publication, Reception and Secret Authorship of Vestiges of the Natural History of Creation*. London, Chicago University Press.

² Secord 1994, xxvi.

³ Rupke 2000, 211.

szöveg földrajzi relokációja és átalakuló kapcsolata új olvasóközönségéhez (és ezen keresztül, indirekt módon, a szerző kapcsolata új olvasóival a korábban létező nyelvi akadályok ellenére) a narratívát új kontextusában számos új jelentéssel és attribúcióval ruházhatja fel. Annak érdekében, hogy e fizikai és intellektuális relokáció mértékével, természetével és tulajdonságaival mélyebben is foglalkozni tudjunk, nem elhanyagolható, hogy első lépésben megismerkedjünk a *Vestiges* háttértörténetével, valamint a tudományos diskurzussal, mellyel Angliában egymásra kölcsönösen mély hatást gyakoroltak.

Egy könyv, mely megrázta Angliát

Ma már ismert, hogy a *Vestiges* rejtélyes, ismeretlen szerzője nem volt már, mint Robert Chambers (1802-1871), a skót újságíró és kiadótulajdonos, aki bátyjával, Williammal a népszerű *Chambers's Edinburgh Journal* tulajdonosa, szerkesztője, kiadója, és gyakran szerzője volt. Chambers identitását szimbolikus módon több, mint egy évtizeddel halála után, a *Vestiges* tizenkettedik kiadásának borítóján fedték fel végül. Chambers kiadói és írói háttere fontos szerepet játszott a *Vestiges* megírásában és kiadásában, legalább annyira, mint érdeklődése kora tudományos felfedezései és eredményei iránt. A *Chambers's Edinburgh Journal* sikere az olcsó sajtótermékek piacán történt robbanásnak és azoknak a középosztálybeli olvasóknak volt köszönhető, akik rendszeres, változatos, színes, és informatív olvasmányra vágytak. Szerencsés módon Robert Chambers személyes tudományos érdeklődése, különösen a geológia és a phrenológia iránt beleillett a brit társadalom számos rétegének az úgynevezett népszerű tudomány (*popular science*) iránti korabeli érdeklődésébe, mint azt a *Journal*-ben megjelent számos természettudományos témájú cikke is bizonyítja. Bár elutasította Lamarck a fajok adaptációjának elvére alapuló fajtranszmutációs elméletét,⁴ lassan összeállított egy narratívát a „fejlődés törvényéről” (*law of development*).⁵ A fejlődés történetének narratívája, avagy a progresszív transzmutáció kozmikus elmélete Chambers szerint egy a kezdetektől a jelenkorig ívelő folyamat, melynek értelmében a fajok egy előre elrendelt skálán mozognak előre, a kezdetektől egészen a jelenkorig. Eszerint minden, ami a jelen korban létezik, korábbi formációkból fejlődött ki: a naprendszerből a föld, belőle a sziklák, ezekből a

⁴ A *Vestiges* és a lamarckizmus kapcsolatáról lásd Secord 2000, 95-96 és Browne 2003, 458-459; Lamarck és az angol transzmutációs elméletek kapcsolatáról lásd még Desmond 1989, 42-54 és 60-74.

⁵ Desmond 1989, 7.

növények és korallok, halak, szárazföldi növények, hüllők és madarak, emlősök, és végül maga az ember. Az elmélet szerint, mely egyszerre volt meglepő és botránysos, a fajok egy (Isten természeti törvényei által) előre meghatározott fejlődési skálán haladnak előre, fokozatosan kiterjesztve egyéni fejlődésük szakaszait. Bár a terveket Isten fektette le, az ő jelenléte Chambers értelmezésében erősen felületes: ezt az alig jelen levő Istent Chambers szándékosan egyfajta jóindulatú törvényhozó imázsára alakítja.

Hogy megérthessük, miért is lett pont a *Vestiges* a tizenkilencedik század egyik legnagyobb példányszámban eladott könyve (a század fordulójáig több példány kelt el, mint *A fajok eredetéből*), melynek 1844 és 1884 között tizenkét kiadása több, mint százezer példányban kelt el, több szempontot is figyelembe kell vennünk. Ezen szempontok egyike az, egy olyan könyv, mely hogy a viktoriánus korban, különösen ennek korai időszakában, amellet érvelt – vagy legalábbis olybá lehetett értelmezni –, hogy Isten nem játszott aktív, központi szerepet a természeti és társadalmi hierarchiák kiépítésében, a fennálló társadalmi rendet fenyegette, legalábbis az anglikán államegyház és a konzervatív politikai vezetés szemében. Az evolúcióval és az evolúciós gondolkodással kapcsolatos viták már az 1830-as években is jelen voltak elsősorban politikailag radikális körökben;⁶ ezek a viták a lamarckizmusról, transzmutációról és morfológiáról, valamint ezeknek a tudományos materializmus, a deizmus, vagy akár az ateizmus konstrukcióiban és diskurzusaiban való értelmezéséről nem érték el azt a társadalmi réteget, melyet Chambers viszont igen: a középosztályt.

Annak ellenére, hogy – vagy pont azért, mert – a *Vestiges*-t számos ismert, elismert, köztiszteltben álló tudós és egyházi személy is egyaránt nyilvánosan és szenvedélyesen elítélte, szinte azonnal bestseller lett. A támadások háttérben változatos okok és érvelések álltak, ezek spektruma a tudományos megalapozottság hiányától a felületeségig, a „teremtés misztériumának” védelméig terjedt. Ez utóbbi talán legharcosabb képviselője William Whewell, a cambridge-i egyetem professzora képviselte, akinek nevéhez többek között a *scientist* (tudós) szó az 1830-as évek elején való megalkotása is fűződik. A Whewell *Indications of the Creator* (A Teremtő indikációi) című, 1845-ben megjelent pamfletjéhez hasonló, mind tudományos, mind vallásos meggyőződéseken alapuló támadásokra válaszul jelentette meg Chambers

⁶ A lamarckizmus és az angol radikális politika kapcsolatáról lásd még Desmond 1989, 276-334.

Explanations: A Sequel to the Vestiges of the Natural Creation (Magyarázatok: Folytatás a Teremtés természettörténetének nyomaihoz) című rövidebb könyvét 1845-ben, nagyjából egyidőben a *Vestiges* ötödik, átdolgozott kiadásával.

A botránys és sokkoló, veszélyes és izgalmasnak ítélt munkát és folytatását nemcsak a tudományos elit olvasta, hanem a felsőbb rétegek, és ami a népszerű recepció szempontjából különösen fontos, a közép- és a munkásosztály is. A *Vestiges* a lehető legfelsőbb réteget is elérte: Albert herceg, aki maga is erős érdeklődést mutatott a természettudomány és a természetfilozofia iránt, 1845-ben délutánonként részleteket olvasott fel Viktória királynőnek, aki érdekesnek és egyszerűen követhetőnek ítélte a narratívát annak ellenére, hogy jómaga híján volt a tudományok iránti érdeklődésnek.⁷ A közép- és alsóbb osztályok érdeklődését az akkor még ismeretlen szerző mondanivalója iránt nemcsak a közérthető, gördülékeny stílusban előadott újszerű tudományos nézetek kötötték le, hanem Chambers a tudományos elméleteken átszűrődő társadalmi mondanivalója. Tudományos érdeklődése ellenére Chambers fantáziáját jóval kevésbé mozgatták meg a korszerű tudományos áttörések mint a sajtó- és könyvkiadási üzletben rejlő profitszerzési lehetőségek, különösen, hogy kiadói minőségében Chambers azáltal, hogy könyvében amellezt érvelt, hogy természetet és társadalmat egyaránt az elkerülhetetlen fejlődés irányít, áttételesen a középosztály érdekei mellett folytatott kampányt. Az evolúció mozgatóereje Chambers olvasatában az adaptáció helyett a haladás (*progress*) volt: a fajok egy előre elrendelt fejlődési létrán haladnak felfelé, miközben individuális fejlődési idejüket is kiterjesztik.⁸

A Chambers által javasolt progresszív transzmutáció elmélete sikeres kísérletnek bizonyult a radikálisnak számító transzmutációs elméletek a középosztályhoz tartozó nagyközönséggel való elfogadtatására, és arra, hogy bemutassa ennek a leginkább az Isten általi erőre eltervezettségben gondolkodó társadalmi réteg számára, hogy természetet és társadalmat az elkerülhetetlen és fokozatos fejlődés kormányoz, melynek gyökere a deizmus keretein között felfogott Teremtőben gyökerező időtlen természeti törvényekből vezethető le.⁹ A chambersi

⁷ Secord 2000, 168-9.

⁸ Bowler 1993, 11.

⁹ Bowler 1993, 11.

narratívában az élő és az élettelen világ egyfajta progresszív, unitariánus kozmológia által képzett fogalmi hálón belül létezik.¹⁰

A progresszív tudományos elméletek és az általuk ihletett viták mellett nem feledkezhetünk meg még egy további, fontos szemponttól sem, mely hozzájárult a *Vestiges* „cause célèbre” státuszához,¹¹ ez pedig a szerző élete végéig megőrzött anonimitása. Chambers több okból is ragaszkodott ahhoz, hogy neve ne legyen köthető a botránykönyvhöz: ezek közé tartozik többek között, hogy elsőkönyves szerzőként bizonytalan volt irodalmi vállalkozása sikerét illetően és tartott attól, hogy az esetleges kudarc visszavetheti egyéb kiadói és üzleti vállalkozásait. A legfőbb ok azonban magában a pár sorral feljebb használt „botránykönyv kifejezésben keresendő: a *Vestiges* végül azért maradt „ismeretlen szerző műve” mert meg akarta védeni családját és saját reputációját a kontroverziális témát felölelő könyv és szerzője ellen várható támadásoktól.¹² A *Vestiges* szerzőjének kilétét számos találgatás övezte: a gyanúsítottak sora Walter Scott-tól Charles Lyell geológusig, Darwintól Albert hercegig terjedt. Nem William Whewell volt az egyetlen tudós és amatőr körökben, aki egy hölgyet gyanított a könyv háttérében: Harriet Martineau és Ada Lovelace, mindketten sikeres, saját jogon elismert tudósok is lehetséges szerzőként említették meg a tanult urak által, akik úgy gondolták, hogy a szerző női mivolta megmagyarázná a könyv tudományos hibáit és botlásait.¹³ Időről időre Chambers neve is felmerült (többek között Darwin levelezésében is), de konyekvensen visszautasított minden ilyen jellegű utalást. Az anonim szerző jelensége különösen is szignifikáns a *Vestiges* populáris recepciója szempontjából, hiszen a szerző azonosítása nemcsak az a népszerű, teadélutánokon űzött társasjáték volt, aminek felületes ránézésre tűnhet, hanem „kétségbeesésbe hajló kutatás, nem következményekkel mentesen a társadalmi kohézióra és a vallásos hitre nézve.”¹⁴ Az évtizedeken át fenntartott anonimitásnak köszönhető végezetül az is, hogy a *Vestiges* fogadtatása relatíve mentes maradt a politikai, vallásos és nemi asszociációk konjunktúráitól, és a szöveg különböző olvasatai nyitottak maradhattak.¹⁵

¹⁰ Klaus Stierstorfer, “Vestiges of English Literature: Robert Chambers,” in *Unmapped Countries. Biological Visions in Nineteenth-Century Literature and Culture*, ed. Anne-Julia Zwierlein (London: Anthem Press, 2005), 37.

¹¹ Browne 457.

¹² Secord (2000) 370-1.

¹³ Browne, 464; Secord (2000) 21, 183-4; Secord (1994) xlii.

¹⁴ Secord 23.

¹⁵ A szerzőség és az anonimitás összefüggéseiről lásd Griffin 1999; az anonimitás és a titoktartás fontosságáról a *Vestiges* esetében, lásd még Secord 2000, 364-400.

Chambersnek sikerült kapcsolatot teremteni a progresszív evolúció és a múltnak a jelen iránti irrelevanciája között az angol történelem egy különösen bizonytalan, de igen produktív időszakában. Még ha kiindulópontunk az is, hogy a *Vestiges* több, mint Darwin fejlődélméletének egyik előfutára, és eltekintünk attól, hogy egyáltalán nem kizárt, hogy Chambers-t jobban érdekelte vállalkozásának kereskedelmi sikere és egy minél szélesebb olvasói réteg elérése, mint a tudomány újraírása és a tudományos élet újraformálása, tagadhatatlan, hogy elméletei nagyban hozzájárultak egy olyan tudományos környezet kialakulásához, mely a tudósokat és az átlagembert a transzformacionizmushoz való hozzáállásuk újragondolására inspirálta. Ily módon pedig tagadhatatlanul előkészítette Darwin színrelépését és fogadtatását, aki 1844-ben még jó évtizeden keresztül őrzi majd gondosan a titkot, hogy ő az egyetlen Nagy-Britanniában, aki birtokában van egy teljességében kidolgozott transzmutációs elméletnek. A sokk ellenére, ami Darwint akkor érte, mikor tudomására jutott, hogy nem ő az egyetlen, akinek új elképzelései vannak a transzmutációval kapcsolatban, úgy döntött, hogy elkerüli a csapdát, melybe a *Vestiges* szerzője esett: míg a *Vestiges* által érintett témák közül számos kevésbé reflektált a természettudományos gondolkodásra, mint a korabeli brit kultúrát és társadalmat érintő aktuális témákra, és szerzője helyenként lelkesen idézett valósként a lehető legelképezőbbben áltudományos forrásokat, Darwin elhatárolta magát a *Vestiges* szerinte „populárisan progresszív tudományos” stílusától.¹⁶ Írásaiból egy olyan tudós képe rajzolódik ki, kinek elméletei a biológia keretein kívül is komoly implikációkkal rendelkeztek, annak ellenére, hogy Darwin munkássága első körben a biológiai diszciplínát forradalmasította. Ez az, ami Chambersnek nem sikerült; ennek ellenére a *Vestiges* fontossága abban is rejlik, hogy egyszerre tükröz egy fontos kulcspillantatot az angol kultúra és a tudomány történetében, és reflektál is rá.

Új irányok, új célok, új kontextusok: a *Vestiges* első fordítói és fordításai

Kérdéses azonban, hogy ez a specifikus kulcspillantat visszatükröződik-e, visszatükröződhet-e a *Vestiges* idegen nyelvű kiadásaiban. A fordítás egyik jellegzetessége, és ez alól nem kivétel egy tudományos szöveg sem, hogy a fordítás új jelentéstartalommal ruházza, ruházhatja fel a forrásszöveget: a kulturális relokáció és

¹⁶ Browne 2003, 465.

a fordítók saját olvasatai és önálló ambíciói következtében a szöveg jelentős változásokon megy keresztül, és az olvasóhoz a fordító közvetítése nyomán a szerzőétől bizonyos – akár igen jelentős – mértékben eltérő üzenetet juttat el. A forráskultúrától egyre és egyre távolabbi célnyelvekre történő kultúr- és fogalomtranszfer során a szerző és az olvasók közötti graduálisan növekvő távolság lehetővé teszi a fordítók szerepének központi kérdéssé válását: lakóhelyük, társadalmi és anyagi helyzetük, motivációjuk, ambícióik éppen annyira nyomot hagyhatnak a szövegen, mint amennyit tényleges beavatkozásaik kommentárok, alterációk vagy kihagyások formájában. Mielőtt rátérnénk a *Vestiges* magyarországi relokációja által felvetett kérdésekre és lehetséges válaszokra, illetve a fordítás esetleges sajátosságaira, érdemes megvizsgálni a korabeli fordításokat és fordítóik szerepét, valamint a kulturális és politikai kontextusokat, melyek a recepciót, illetve a szöveg adaptációját meghatározták.

A *Vestiges* első ismert idegennyelvű kiadása *Spuren der Gottheit in der Entwicklungs- und Bildungsgeschichte der Schöpfung* címen jelent meg 1846-ban, Stuttgartban. A fordító, Adolf Friedrich Seubert a hadsereg tisztjeként ezredesi rangig emelkedett, és katonai karrierje mellett változatos, főleg katonai témájú fordításairól volt ismert, de a *Vestiges* mellett fordított többek között Lord Byron is.¹⁷ A *Spuren der Gottheit* érdekessége, hogy a *Vestiges* fordítása mellett Seubert a kötetben közölte William Whewell 1845-ben megjelent, a nem természettudós, általános olvasóközönségnek szánt *Indications of Creator* című művét is, melyben Whewell a természeti teológia (*natural theology*) szempontjai alapján támadta és utasította el a *Vestiges*-ben lefektetett elveket.¹⁸ Bár Seubert nem írt fordítói előszót vagy bevezetést, és nem adott hozzá jegyzetek illetve tett megjegyzéseket a szövegtesre, a *Spuren von Gottheit* Whewell ellenérveinek inklúziójának köszönhetően egyértelműen magán hordozza a fordító saját ambíciójának, *ágendájának* nyomait, és tükrözi véleményét. Még hozzá meglehetősen nyíltan: ahelyett, hogy a két szöveg mondanivalójának éles ellentétét Seubert a két szöveg egymás után helyezésével demonstrálta volna úgy, hogy pusztán egymás után, egy kötetet alkotva köteteti egybe a két könyvet, a két narratívát inkább egybefonja egy, integrált narratívába, ahol Chambers egy-egy fejezetét Whewelléi követik. A két író különböző betűtípussal szedett fejezetei felváltva követik így egymást egy új, a fordító által kreált

¹⁷ Rupke 2000, 212-214.

¹⁸ Whewell-ről és a korai *Vestiges*-kritikáról lásd Secord 2000, 227-229.

végproduktumban, mint azt maga a cím, *Spuren von Gottheit* – „az istenség nyomai” – is demonstrálja.¹⁹ Így aztán talán pontosabb is lenne Seubert munkáját „fordítás” helyett „adaptációnak” hívni, melyben a fordító a szöveget nem a fajok természeti eredete elvének terjesztésére, népszerűsítésére használja, hanem az isteni eredet tanának támogatására és megerősítésére, valamint a természet Isten általi térvényeinek demonstrálására.

Egy évvel azután, hogy Seubert megjelentette a *Vestiges*-t, kortársa, de semmiképpen sem ideológiai elvtársa, az anti-monarchista és radikális materialista Carl Vogt egy újabb fordítással állt elő,²⁰ bár az 1848-as események következtében Vogt-nak csak 1851-ben, Giessenből Svájcba való menekülését követően sikerült a könyvet *Natürliche Geschichte der Schöpfung des Weltalls, der Erde und der auf ihr befindlichen Organismen* címen kiadni.²¹ Vogt szövege nem tesz utalást a Seubert-féle fordítás létezésére, de ez nem meglepő a fordítók, a fordítással való céljaik, és a végtermékek ismeretében. A két könyv címének drasztikus különbözősége mellett a Vogt által a szövegbe emelt illusztrációk,²² lábjegyzetek és tartalmi korrekciók is mutatják, hogy a két fordítás között alapvető ideológiai különbségek állnak fenn, melyeknek gyökerében valószínűsíthetően a két fordító ellentétes tudományos meggyőződése, valamint politikai irányultságai és elkötelezettségük álltak. Bár első ránézésre úgy tűnhet, hogy Vogt, a zoológia és geológia professzora, aki aktív résztvevője volt az 1850-es évek a materializmusról folytatott német vitáinak, annak érdekében tette elérhetővé a *Vestiges*-t német nyelven, hogy az evolucionista mondanivaló nagyobb nyilvánosságot kapjon,²³ a körülmények alaposabb átgondolása nem feltétlenül erre a következtetésre enged jutni. Nicolas Rupke a német és holland fordításokat elemző tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy Vogt valójában ellenezte a transzmutáció elméletét, de ezzel együtt feltételezi, hogy Vogt számára a *Vestiges* „szubverzív, *anti-establishment* potenciálja”²⁴ lehetett rokonszenves, és inspirálta a szöveg anyanyelvén való közzétételére. Sander Gilboff viszont a német

¹⁹ Rupke 2000, 213-214.

²⁰ Rupke 2000, 217-20.

²¹ 1858-ban készült egy második kiadás is.

²² Mivel Vogt a jobb olvashatóság és érthetőség érdekében szükségesnek tartotta az illusztrációkat, saját tankönyvei segítségével állított össze egy atlaszt. (Rupke 2000, 217.) Az első illusztrált kiadás 1853-ban jelenik meg, összességében ez volt a *Vestiges* tizedik kiadása; az illusztrációkat a kiadó, John Murray kérésére William Benjamin Carpenter állította össze orvosi és természetrajzi atlaszai illusztrációiból.

²³ Millhauser 1959, 145-146.

²⁴ Rupke 2000, 220.

darwinizmus gyökereiről szóló könyvében felhívja a figyelmet arra is, hogy a német tudományos élet már a negyvenes években sem vette komolyan a *Vestiges*-t, amit jól illusztrál, hogy maga a fordító, Vogt is számos olyan lábjegyzettel fűszerezte fordítását, melyek elegek voltak ahhoz, hogy „lehűtsék a köz lelkesedését” a *Vestiges* iránt.²⁵ Ezzel együtt tény, hogy Vogt fordítása jóval közelebb áll az eredetihez, mint Seuberté, és Vogt munkáját még azok is dicsérő szavakkal illették, akik különben nem helyeselték a radikális professzor személyes reputációját és a tudományos materializmus és az ateizmus iránt mutatott lelkesedését. Mint Rupke és Gliboff egyetértenek azonban abban, hogy a *Vestiges* nem okozott különösebb vitát a német kontextusba való áthelyezését követően.

Bár a két német fordító céljai és eredményei között éles különbségek és ellentétek állnak fent, világos, hogy a *Vestiges* fajtranszformációs ideáinak és felvetéseinek, valamint az evolucionista narratíva újdonsági nem álltak kimondottan Seubert és Vogt elképzeléseinek és a könyv kiadásával kapcsolatos ambícióinak középpontjában. Ez szintén igaz az 1849-ben megjelent holland fordításra,²⁶ mely a német fordítóknál is tovább menve kifejezetten a természet isteni rendjének a reakciós, monarchista politika kontextusába való helyezésére használja a *Vestiges*-t. Jan Hubert van den Broek, aki a *Vestiges* mellett a *Sequel*-t is lefordította, és melléjük egy illusztrációkkal tartalmazó segédanyagot is kiadott, Seuberthez hasonlóan a hadseregben csinált karriert, és emellett sokat publikált; Seuberttel ellentétben azonban van den Broek elsősorban a fizika és a kémia terén volt aktív, mint ahogy ezek voltak azok a tárgyak is, melyeket az utrechti katonai orvosi főiskolán tanított. Érdekes módon a *Vestiges*-t ő is egy ellentétes mondanivalójú tanulmánnyal együtt jelentette meg, de Seuberttel ellentétben azzal a nyíltan kifejezett szándékkal, hogy a könyvekben kifejtett érvelések mindkét oldalát bemutassa.²⁷ Van den Broek abból a szempontból igen jól párhuzamba állítható Seuberttel, hogy mindkettőjük karrierje, valamint irodalmi és tudományos érdeklődésük és tevékenységeik legalábbis

²⁵ Gliboff 2008.

²⁶ A holland nyelvű *Vestiges Sporen van der natuurlijke geschiedenis der schepping, of schepping en voortgaande ontwikkeling van planten en dieren, onder den invloed en het beheer der natuurwetten* cím alatt jelent meg J. G. Broese kiadásában Utrechtben, mint ahogy az ezt követő kiadások is 1850-ben, 1854-ben és 1866-ban, valamint a *Sequel* 1849-ben és 1851-ben. (Rupke 2000, 214-217)

²⁷ Thomas Monk Mason, *Creation by the Immediate Agency of God, as Opposed to Creation by Natural Law; being a Refutation of the Work Entitled Vestiges of the Natural History of Creation* (1845). Mason amellett érvelt, hogy a filozófiát és a tudományt egyes erők felhasználják a Biblia autoritása megszüntetésére; könyvének legismertebb és legnygaobb hatású állítása szerint a lélet halhatatlansága nem magyarázható természeti törvényekkel. Lásd Rupke 2000, 215 és Secord 2000, 451-52.

meglehetősen konzervatív, de gyakran kifejezetten reakcionista implikációkkal bírnak. Hogy Van den Broek *Vestiges*-fordításának ideológiai háttérében is hasonló ideológiai megfontolások állnak, arra egészen konkrét jelzés az, hogy a *Sporen* előszavát az a Gerrit Jan Mulder kémia professzor írta, aki aktív kampányt folytatott az erős monarchia mellett a parlamenti demokrácia ellenében. Mint Mulder előszavában kifejti, a *Vestiges* jó példaként szolgálhatna az alkalmazott tudományok széles körben való disszeminációjára, és mivel a tudomány oktatásának és popularizációjának fontossága központi kérdéskör volt Mulder egyetemi és tudományos pályafutásának, szemében a *Vestiges* holland fordítása része lehetett volna annak a folyamatnak, mely a holland népet egy magasabb morális és materiális szintre emeli, és méginkább bátorítja őket az isteni Teremtő iránti hódolatra. Mulder előszavában még csak meg sem említi a transzmutációt, ehelyett a könyvet inkább a Kálvinista teizmus kontextusába helyezi, mikor kifogásokkal illeti a *Vestiges* által elővezetett arbitrális intervenció fogalmát. Szemében a *Vestiges* legfőbb haszna az, hogy képes az olvasók széles rétegét érthetően megszólítani, valamint hasznos eszköze a társadalom Isten és Monarchia alatti stabilizálásának.²⁸

A német és a holland fordítások, köszönhetően Nicolaas Rupke kiváló tanulmányának és James Secord erre való hivatkozásainak, szert tettek bizonyos fokú ismertségre az elmúlt pár évben. Rajtuk kívül egyelőre csak a magyar ismert, mint 1859 előtti nem angol nyelvű *Vestiges* kiadás, viszont nemrégiben előkerült egy olasz fordítás, melyről, létezésének tényén kívül, csak igen kevesen lehet tudni ezen a ponton.²⁹ A *Storia naturale della creazione* címen megjelent kötet Majocchi Francesco fordításában, jegyzeteivel és kommentárjaival kiegészítve jelent meg egy Milánó melletti faluban 1860-ban, ami bár nem előzi meg, de gyakorlatilag egyidejűvé teszi *A fajok eredete* megjelenésével.³⁰ Marco Ferraguti szerint a kötet, mely a James Secord megerősítése szerint is a harmadik, 1845-ös angol kiadás alapján készült, nagyon ritka, és elenyésző számú hivatkozástól eltekintve nincs nyoma a vele

²⁸ Rupke 215-217.

²⁹ Szeretnék köszönetet mondani Pietro Corsinak, amiért felhívta a figyelmemet az olasz fordítás létezésére. Szintén hálával tartozom Paolo Coccia-nak, aki minden általa ismert információt a rendelkezésemre bocsátott az olasz kiadással kapcsolatban, beleértve Marco Ferraguti, a könyv felfedezőjének James Secorddal való levelezését, aki segített a könyv és a forrásául szolgáló angol kiadás azonosításában.

³⁰ Lásd még Coccia 2006, 12-13; illetve *Pikaia – Il portale dell'evoluzione* <http://www.pikaia.eu/easyne2/LYT.aspx?Code=Pikaia&IDLYT=425&ST=SQL&SQL=ID Document o=34>, utolsó hozzáférés 2010. január 7.).

kapcsolatos megjegyzéseknek vagy vitának az olasz szakirodalomban.³¹ Az olasz fordítással kapcsolatos információhiány ellenére fontos megemlíteni, hogy a német és holland fordítók és fordításaik diskurzusainak ismeretében az olasz kiadás különlegessége az, hogy katolikus országban jelent meg, ahol a természeti teológia és a természetfilozófiát körülvevő tizenkilencedik századi viták karaktere egész más volt, mint az ilyen szempontból jóval szignifikánsabb Hollandiában és a német területeken, ahol bilógusok és filozófusok aktívan és szenvedélyesen boncolgatták a morfológiát és a fajtranszformációs elméleteket illető kérdéseket már az 1850-es években.³²

A Nyomok Magyarországra vezetnek: a *Vestiges* magyarul

A fordítástörténeti és –elméleti irodalomban, valamint a recepciótörténetben is gyakorta felmerülő kérdéskör, hogy a forrásszöveg új kontextusba helyezésekor mi is történik „azokkal az átalakulásokkal, melyek akkor mennek végbe, mikor elméletek kreatív kontextust cserélnek és új olvasókat találnak.”³³ A következőkben bemutatom az eredeti mű keletkezésének háttértörténetét és kitérek a korai, 19. századi nemzetközi recepció elméleti kérdéseire is.

Az új nyelvre fordítás, a megváltozott kulturális és politikai kontextus erősen befolyásolja, megváltoztathatja egy adott szöveg vagy elmélet más környezetben történő elterjedését, recepcióját, illetve reappropriációját. Bármilyen típusú szöveg fordításánál, így a tudományos fordításoknál is fontos szerepet játszik a fordító személye és célja a fordítással. Sok esetben, így a *Vestiges* német, holland és magyar nyelvre történő fordításánál is, fordítástörténeti szempontból nem az az elsődleges fontosságú, hogy a lefordított szöveg sikeresen teszi-e elérhetővé a forrásszöveget és annak „eredeti” gondolatait a célnyelven, hanem az, hogy a forrásszöveg milyen mértékben járul hozzá a fordító által kijelölt, a specifikus kontextus által meghatározott célok megvalósításához, már amennyiben vannak ilyenek. Ezáltal a fordítás folyamata nem is csak az interkulturális kommunikáció megvalósulása, mely során a Másik (*the Other*) a maga másságában elérhetővé válik az új kontextusban, hanem a relokáció következtében olyan célok megvalósulását támogathatja, melyek számára a lefordított szöveg szükségesnek tűnik. Tudományos szövegek más nyelvre

³¹ Ezek egyike Bernuzzi, Isodoro 1869, *La divina rivelazione e la geologia*. Parma: Pietro Fiaccadori. 20.

³² A német helyzetet illetően lásd Gliboff 2008, 47-60.

³³ Beer 1996, 173.

fordításának esetében mindehhez még az is hozzáadódik, hogy a tudományos szöveget fordítói a tizenkilencedik században sem rendelkeztek feltétlenül tudományos háttérrel, így a szöveg a politikai vagy egyéb motivációk mellett tartalmilag is gyakran módosulhatott. Különösen egy olyan esetben, mint a *Vestiges*, melynek már szerzője sem volt természettudós, és akit a tudományos elméletek helyett gyakran inkább társadalomfejlődési és profitszerzési kérdések foglalkoztattak, a szöveg különösen is ki volt téve a kulturális transzfer egyes mellékhatásainak.

Hiába is lenne tagadni, hogy az eredivel ellentétben, és a német és holland kiadásokhoz hasonlóan a magyar *Vestiges* sem vált a magyar fejlődéstörténeti irodalom ikonikus elemévé. Ennek ellenére a *Vestiges* fontossága nemcsak az, hogy az talán az első, könyv formában megjelent magyar nyelvű, a világ keletkezését evolúciós alapokra helyező leírás, valamint az, hogy még az első, a darwini elméleteket bemutató publikációk előtt megjelent;³⁴ kulcsfontossága abban rejlik, hogy a *Vestiges* magyarországi relokációja létrehozott egy intellektuális kapcsolódási pontot a tágabb, nemzetközi evolúciós narratívával, elhelyezve Magyarországot a fajkeletkezés recepciótérképén.

Bár már maga a *Vestiges* magyar fordítása létezésének tényét sem lehet eléggé hangsúlyozni, a magyar természettudományos közösséget nem érte váratlan villámcsapásként az evolúciós gondolkodással kapcsolatos diskurzus létezésének ténye, és ennek értelmében a *Vestiges* magyar megjelenése úgy is értelmezhető, mint a tudományos gondolkodás és célkitűzések újragondolására és átszervezésére az 1850-es években irányuló ambíciók egy megnyilvánulása. Az 1849-et követő retribúciók és ezek hatása a tudományos és kulturális fejlődésre, valamint a tudományos életet is eluraló represszív atmoszféra nem feltétlenül járult hozzá a külföldi tudományos eredmények gyors átvételéhez, és a szerencsétlen helyzet negatívan befolyásolta a helyi kutatások és a tudományos struktúrák helyzetét és fejlődését. A politikai helyzet következménye volt szintén az a jelenség, hogy az új tudományos eredmények recepcióját gyakran befolyásolták politikai és társadalmi motivációk. A korai evolúciós gondolkodás viszont nem volt ismeretlen: számos magyar tudós ismerte és olvasta Charles Lyell, Ludwig Büchner, vagy akár Vogt munkáit, és többen álltak kapcsolatban külföldi kollégákkal. Ezen kapcsolatok

³⁴ A Darwinról szóló első recenzió francia eredeti alapján a *Budapesti Szemlé*ben jelent meg (Jánosi 1860), Rónay Jácint *Fajkeletkezése* újságcikkek formájában 1862-ben a *Magyar Sajtó*ban, könyv alakban pedig 1864-ben.

többsége az 1850-es években a német kontextusból származott; még Dorner József, aki tudott Darwin Asa Grey-jel való levelezéséről, német forrásból szerezte információit.³⁵ A *Vestiges* 1858-as magyar megjelenése abból a szempontból is szignifikáns, hogy ez az az év, mikor az angol természettudományos eredmények is egyre nagyobb közvetlen szerepet kezdenek játszani a magyar tudományos életben, annak ellenére, hogy a német nyelv és a német területeken fenntartott kapcsolatok szintén fennmaradnak közvetítői szerepben.

Amennyire kevésbé ismert Somody József *Vestiges* fordítása,³⁶ a fordító személyéről még kevesebb ismert. Az 1823-as születésű, nemesi családból származó, a Pápai Református Kollégiumban illetve cserediákként a Soproni Evangélikus Líceumban tanult Somody József jogot végzett Pápán, de a jogi pálya megkezdésére vonatkozó terveit kettévágta az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, melyben előbb Veszprém megyei kommisszionáriusként, majd honvédként vett részt.³⁷ Komárom kapitulációja után visszatért Pápára, és mivel a jogi pálya a forradalomban való részvétele miatt bezárult előtte, a francia és az angol nyelv tanulása fogott. A Kiegészítést követően visszatért a joghoz, és a pénz- és a közlekedésügyi minisztériumban, valamint az államvasutaknál volt jogtanácsos. Nyugdíjazását követően Pápára vonult vissza, ahol szőlő- és gyümölcsstermészéssel foglalkozott, valamint a helyi református gyülekezet ügyeivel, melynek 1888 és 1897-ben bekövetkezett halála között főgondnoka volt, és melyre közvetlen leszármazott hiányában ingatlanvagyonát is hagyta.³⁸

Somody fordítása, mely a *Vestiges* 1853-as tizedik kiadása alapján készült, *A teremtés természettörténelmének nyomai* címen jelent meg 1858-ban Pápán; ötszáz példányban nyomtatta ki a Református Főiskolai Nyomda.³⁹ A könyv előfizetési ára négy, míg bolti ára négy forint húsz krajcár volt.⁴⁰ Köszönhetően annak, hogy a fordítás alapját az 1853-as, első illusztrált angol kiadás képezte, a Pápán nyomott kötet is tartalmazta a 107 fametszetű illusztrációt. Carl Vogt német fordításához hasonlóan a magyar *Vestiges* is két kiadást ért meg; a második, az elsővel betűről

³⁵ Ladányiné 1986, 57-64.

³⁶ Lásd Szinnyei 1891; Boros 1957; Ladányiné 1986, 60.

³⁷ *Pápai Lapok*, 1897. február 28, 3-4; *Dunántúli Protestáns Lap*, 1897. február 21, 130; *Dunántúli Protestáns Lap*, 1897. február 28, 146; Boros 1957; Szinnyei 1891; Bona 2009, 363.

³⁸ Tóth 1941, 269.

³⁹ A Pápai Református Főiskolai Nyomda nyomtató-könyvei szerint négy szakaszban nyomtatták ki augusztus 7 és 29 között. Dunántúli Református Egyházközösség Kézirattára, III. 62.

⁴⁰ A *Budapesti Szemle*ben megjelent "A teremtés természet-történelmének nyomai" című ismertető szerint. 501.

betűre, illusztrációról illusztrációra megegyező „olcsó kiadás” 1861-ben jelent meg Pesten, Osterlamm Károly kiadásában.

1858 lévén a szerző kiléte még Robert Chambers és pár közeli családtag és barát jól őrzött titka volt, és így a magyar kiadás címlapján csak a fordító neve szerepel. A szerző kilétét, úgy tűnik, egyáltalán nem övezi találgatások sora, legalábbis a kevés ismert recenzió és sajtóbeli említés nem utal erre. Bár Pólya József, az egyik recenzens utal Charles Lyell nevére a tudományos szókincset illető megjegyzései során,⁴¹ írásából nem derül ki egyértelműen, hogy Lyell többek között ebben a specifikus kérdésben is néven említve szerepel a *Vestiges*-ben. A felületes olvasó értelmezhetette volna Pólya megjegyzését a szerző kilétére való utalásként, de ez a hiba egyszerűen elkerülhető volt pusztán a könyv elolvasásával. A Lyell és a *Vestiges* összemosásából esetlegesen adódható konfúziót növelhette az, hogy Szinnyei József a magyar írókról szóló 1891-es összeállításában Somody József Charles Lyell *Vestiges of the Natural History of Creation* című műve fordítójaként szerepel, mely arra enged következtetni, hogy a könyv iránti érdeklődés annyira minimális volt Magyarországon, hogy Chambers szerzőségének híre hét év alatt sem jutott el Londonból (bár Lyell neve elmerült lehetséges szerzőként valamivel 1844 után, de az is lehetséges, hogy Szinnyei összekeverte a *Vestiges*-t Lyell valamelyik összefoglaló geológiatörténeti művével).⁴² Annak mindenesetre nincs nyoma, hogy Somody találgatásokba bocsátkozott volna a *Vestiges* szerzőjének kilétét illetően.

Azzal kapcsolatban sem áll rendelkezésre sok információ, hogy Somody hogyan milyen körülmények között találkozott a *Vestiges*-sel, és hogy miért döntött a fordítás mellett; ismereteink arra korlátozódnak, hogy miután tervezett jogi karrierje megszakadt, „[le]fordította magyarra angolból és igen szép képekkel illusztrálva kiadta a Teremtés természet történelmét.”⁴³ A Pápai Református Gyűjtemények könyvtárában ma is megtalálható a Somody névvel ellátott példány, ami valószínűsíthetően Somody halála után került a református gyülekezet tulajdonába. Somodynak a fordítás elkészítéséhez szintén rendelkezésre állt Carl Vogt fordítása, mely a hatodik angol kiadás alapján készült;⁴⁴ mivel azonban a hatodik és a tizedik (Somody fordításához alapul szolgáló angol kiadás) számos lényeges dologban különböztek, nem beszélve Vogt a fordításához adott 83 „korrekciót, új

⁴¹ Pólya 1859, 748.

⁴² Szinnyei 1891.

⁴³ *Pápai Lapok* 1897, 4.

⁴⁴ Pólya 1859, 742.

információkat, és egyet nem értésének kifejezéseit”⁴⁵ tartalmazó jegyzetéről, és mivel Somody fordítása meglehetősen pontosan követi a tizedik kiadást, valószínű, hogy Vogt fordítása nyelvi elemek átvételétől eltekintve nem játszott fontos szerepet a magyar szöveg kialakításában.

Somody nemcsak hogy pontosan és „hűségesen” követi a tizedik kiadás struktúráját és szövegét, hanem a német és holland fordítókkal ellentétben egy rövid, egyoldalas fordítói előszótól eltekintve egyáltalán nem avatkozik a szövegbe. A mű tárgyát, illetve irányait sem érzi szükségesnek röviden a magyar közönség elé tárni, hiszen a szerző ezt előszavában megtette; csak annyit jegyez meg, hogy „az olvasó e fordításban ez eredetit annyiban megcsonkítva veendi, a mennyiben kevésbé érdekes és épen lényegtelen jegyzeteket hagytam ki, a *függelék* pedig – bár annak érdekessége kétségbe vonhatatlan – mint szinte nem lényegest, mely által a különben is igen tetemes kiállítási költségek, jelentékenyen szaporodtak volna – egészen mellőztem.”⁴⁶ Bár a fametszetű illusztrációk szintén tetemes költséget jelentettek, valószínűsíthető, hogy a szöveg megértésének elősegítése céljából (Vogt és van den Broek kiadásaihoz hasonlóan), esztétikai okokból, esetleg az illusztrált könyvek esetleges könnyebb eladhatósága miatt fontosabbnak ítélte őket, mint a szerző által a függelékben közölt történeti háttérinformációkat és kritikuszainak adott válaszait.

Somody fordítása két fő szempontból érdekes: egyrészt azért, mert a magyarországi politikai szituáció és Chambers sokak által forradalminak ítélt társadalmi és politikai elképzelései és célkitűzései tükrében érdekes lehet a fordítói ambíciók és motivációk vizsgálata; másrészt pedig azért, mert mivel a *Teremtés természettörténelmének nyomai* az első hosszabb, összefüggő magyar evolucionista szöveg, a tudományos diskurzus és a tudományos nyelv vizsgálata is hasznosnak bizonyulhat. Mint fordítások vizsgálata esetében általában, a fordítói előszó az a fontos forrás, mely indikációkat adhat a fordító szándékairól és elképzeléseiről. Somody egyoldalas előszava rövid és célratörő: először motivációjáról ír:

“Midőn e művel, mit most a magyar olvasó közönség elébe vezetek, ismerőssé lettem, élénken kapott meg szokatlan érdekessége, mit eszméinek újdonságában, nézeteinek következetességében, és a belefektetett sok oldalú ismeretekben találtam. Ellenállhatatlanul kelle megkísérlesem egyes helyek átfordítását, hogy a kiválóbb helyekből egyet mást barátaimmal közölhessek.”⁴⁷

⁴⁵ Rupke 2000, 217.

⁴⁶ A hatvan oldalas függelék a könyv majd egyhatodát tette ki. T1858 vi.

⁴⁷ T1858 iv.

Ezután a fordítás során tapasztalt nehézségeiről ír, melyeket a feladat kivételes nehézségével magyaráz:

„A teljes átfordítást, részint csak mérsékelt szakismereteim, részint a benne előforduló műszavak és kifejezések nagyrésznének nyelvünkbeli hiánya miatt, akkor – rám nézve legalább – lehetetlennek tartottam. Barátaim buzdítása azonban vágyat ébresztett bennem, megküzdeni a legyőzhetetlennek tartott akadályokkal. [... E] fáradtságos vállalattal csak irodalmunknak volt célom, tehetségemhez képest, szolgálatot tenni – egy darab követ vinni, mint köznapszamos, ama épülethez, melyen századok szorgalma dolgozik, hogy egykoron emléket hagyjon nemzetünk szellemi fejlődéséről.”⁴⁸

A német és holland fordítóktól eltérően viszont nem tesz direkt vagy indirekt utalásokat a szöveg lehetséges radikálisabb politikai vagy társadalmi értelmezési lehetőségeire, annak ellenére, hogy az előszóban nyilvánvalóvá teszi, mekkora fontosságot tulajdonít a könyvnek. Jelenlegi ismereteink szerint biztosnak látszik, hogy ez volt az egyetlen könyv, melyet Somody József lefordított; mivel természettudományos háttere nem volt, és a gyümölcs- és szőlőtermesztésen kívül természetrajzi háttere sem volt, nem kizárni azt a lehetőséget, hogy Chambers-höz hasonlóan Somody-t is inkább a tudomány a társadalomra gyakorolt hatása érdekelte jobban, mint a tudomány maga. Politikai vagy társadalmi jellegű véleménynyilvánítása hiányának (a magyar szellemi fejlődés nagy épületéhez való hozzájárulásától eltekintve) háttérben pedig az is állhat, hogy nem akarta magára vonni a hatóságok vagy cenzúra figyelmét.

Természettudományos képzettsége hiányának ellenére, és az előszóban munkája minőségét illetően kifejezett kétségei ellenére Somody nagyon lelkiismeretesen látta el a fordító szerepét, és szövege hűen követi az eredetit; olyannyira, hogy a német és holland kortársaival ellentétben fordítóként szinte „láthatatlan.” Annak ellenére, hogy szövege tartalmilag ennyire hozzásimul az eredetihez, és hiányoznak belőle a fordító véleményét tükröző jegyzetek, vagy akár egy már, ellentétes mondanivalójú szövegrész, a számos idegen – főleg latin és görög – szó és kifejezés miatt a szöveg nem „folyékony”: magyar, de nem eléggé

⁴⁸ T1858 iv. Hasonlóképpen ír majd 1873-ban Dapsy László *A fajok eredete* fordítói előszavában a magyar szellemi fejlődéshez való hozzájárulásáról.

domesztikált ahhoz, hogy feltétlenül természetesen hangozzék.⁴⁹ Somody a számos idegen szó (közvetlenül a szövegtestben, vagy a magyar megfelelő után zárójelben) jelenlétét azzal magyarázza, hogy fordítási nehézségeit leggyakrabban „az eredeti latin-görög elnevezés meghagyásával vágta[m] ketté.”⁵⁰ Nyilvánvalán alapos kutatást végzett a növénytani és állattani terminológia terén, melyet az is bizonyít, hogy többek között a képalírások többségén az illusztrációk tárgya a latin mellett a tizenkilencedik században ismert magyar nevéen is szerepel.

Chambers szövege számos irodalmi utalást és metaforát tartalmaz,⁵¹ mint ahogy Somody fordítása is: a világ keletkezése számára is „természetbeli románcz” (*the romance of nature*), „csodás történet” (*marvellous history*).⁵² Mint az a könyv címének pontos tükörfordításából is látható, törekszik a fejlődéstörténeti szókinccs minél egzaktabb átadására, még akkor is, ha emiatt kevéssel járul hozzá a magyar természettudományos nyelv reformjához. A könyv, a magyar evolúciós és társadalomtudományi diskurzus szempontjából fontos kulcsszavakat, a *progress* és a *development* szavak helyett a szövegben konzekvensen, bár helyenként összemossa, „haladás” és „fejlődés” áll.

Bár Somody fordítása nem lett az az átütő siker, mint forrása volt Angliában, és talán még annyi vita sem övezte, mint a német morfológusok és természetfilozófusok körében, nem ment el mellette teljes figyelem nélkül a sajtó, és így nem is maradt a magyar fejlődéstörténet teljesen „elfeledett emléke”⁵³. Az első ismertetés a *Budapesti Szemle* lapjain jelent meg 1858-ban.⁵⁴ A *Szemle* Csengery Antal főszerkesztősége alatt olyan nyugat-európai recenziós folyóiratok példáját követte, mint az angol *Athenaeum* és a francia *Révue des Deux Mondes*, és számos diszciplínában, így a természettudományos témában is közölt cikkeket és recenziókat. Bár a *Teremtés természettörténelmének nyomairól* közölt ismertetés névtelenül jelent meg, egyáltalán nem kizárt, hogy szerzője az a Szabó József, aki a magyar geológia úttörőjeként számos cikket közölt a *Szemle*ben, többek között ő mutatta be a magyar közönségnek Lyell *Principles of Geology* című áttörő jelentőségű művét szintén

⁴⁹ A fordítás „folyékonyágáról” (*fluency*) és a fordító láthatatlanságáról (*invisibility*), lásd Venuti 2008, 1-34.

⁵⁰ *TI*858, vi.

⁵¹ Lásd Stierstorfer 2005.

⁵² *VI*858 28, *TI*858 21, *VI*853 43, *TI*858 33.

⁵³ Boros 1859, 57.

⁵⁴ *Budapest Szemle* 3 (1858): 501-503.

1858-ban.⁵⁵ A recenzens, aki cikke alapján ismerte a *Vestiges*-t, két oldalban összegzi a könyv tartalmát és főbb mondanivalóját, és bár felhívja a figyelmet a könyv egyes lehetséges támadható felületeire, általánosságban vonzó és tanulságos olvasmányként akánlja az olvasó figyelmébe. A fordítás minőségére vagy lehetséges felvetéseire nem tér ki a cikk.

Jóval általánosabb, és szélesebb közönséget érhetett el a *Vasárnapi Újság*ban megjelent pársoros közlemény, mely a tudományos irodalom új darabjára hívta fel az olvasó figyelmét. Mint írja,

„megjelent ‹A teremtés természet-történelmének nyomai› című tudományos mű, mellyet angol és német kutatók után Somody József ültetett át irodalmunk e téren kopár mezejére. A könyvben 107 csinos apró fametszet van, a kiállítás a pápai nyomdának dicséretére válik. Azok, kik tanulni s egyszersmind szellemi gyönyört élvezni szeretnek, e munkát sietni fognak megvenni.”⁵⁶

Vélhetően a közlemény-rovatba szánt írások rövidsége miatt a szövegben nem szerepel a fordítás eredetije, sőt, a szövegből az sem egyértelmű, hogy egy konkrét, ismert könyv magyar fordításáról van szó, nem pedig egy Somody József által német és angol nyelvű forrásokból összevágott összeállításáról. Bárki is írta azonban a rövid ismertetést, tudatában volt annak, hogy nemcsak, hogy a forrásszöveg angol és német nyelven is elérhető, hanem azzal is tisztában volt, hogy Somodynak mindkettőhöz volt hozzáférése.

A leghosszabb és legösszetettebb recenzió, mely magáról a fordításról is tartalmaz megjegyzéseket, Pólya József orvos és természettudós nevéhez volt köthető, aki maga is háttérrel rendelkezett tudományos szövegek fordítása terén, és a magyar orvosi és tudományos nyelv megújítójai között tartják számon.⁵⁷ Pólya szemében, mint az a tanulmányból kitűnik, a *Vestiges* a biológiai tudomány fontos összefoglaló műve, annak ellenére, hogy elismeri, egyes esetekben a konkrét bizonyítékok hiányának köszönhetően a téma meglehetősen érzékeny.⁵⁸ A *Protestáns Egyházi s Iskolai Lapban* 1859-ben közölt recenziójában Pólya gondosan odafigyel arra, hogy világossá tegye, hogy a *Vestiges* elfogadható és kielégítő mind a teológus, mint a természettudós számára: „[M]indenütt, hol a természettudós a theologus tanát érinti,

⁵⁵ Szabó 1858, 57-78.

⁵⁶ *Vasárnapi Újság*, 1859. május 1.

⁵⁷ Kiss 2002, 253-255.

⁵⁸ Pólya 1859, 743.

semmi nyoma a polemiának.”⁵⁹ Ennek tükrében az első öt fejezetből kiragadott idézetei is konzekvensen kiegyensúlyozottak, és az idézett szakaszok szólnak Isten szerepéről a bolygók mozgásában, de érintik a „nemzés nélküli származás”⁶⁰ elméletét is. Az ősnemzés „korában dívott tanával” kapcsolatban, melyet recenziójában egyenlősít a *spontaneous generation* elvével, óvja az olvasót, hogy az elméletet összetettebb, mint amilyennek hangzik, és arra is utal, hogy egyes következtetései esetlegesen elsietettek, hiszen a „tudomány épp úgy alá van vetve a divatnak, mint az öltözék.”⁶¹

A tudományos nyelv elkötelezett reformere Somody fordításáról is leírja meglátásait. Egyetért Somody a fordítói előszóban leírt véleményével, miszerint a magyar nyelv nem rendelkezik adekvát lehetőségekkel, megfelelő tudományos szókinccsel természettudományos szövegek fordítói számára. Ezen állítását négy pontban indokolja, melyek nem pusztán a *Vestiges*, de a kor számos tudományos művének magyar fordítása esetében relevánsak, rávilágítanak arra is, hogy *A fajok eredete* tizenöt évvel későbbi magyar kiadásának idejére mennyiben változott, amennyiben változott, a magyar természettudományos nyelv, és ez mennyiben befolyásolhatta az evolucionista narratívát. Pólya indokai a következők: először, a természettudományok terén fordítók nem dolgoznak ki maguk számára természettudományos nyelvet; másodsor, mivel a fordítók egymás munkáját nem követik, vagy még nem ismerik, a mások munkáiban található műszavakat nem tudják saját hasznukra fordítani; harmadszor, a görög-latin szakkifejezéseket nem fordítják mindig híven; és negyedszer, kérkedni szeretnek a magyar nyelvvel szembeni hanyagságukkal. Pólya azonban megjegyzi, hogy pozitív fejlemények is vannak, miszerint minden új magyar nyelvű munkában akadhatnak a lelkiismeretes magyar fordítók új, „provinciális” műszavakra, melyeknek később hasznát vehetik. Amiben viszont kérhetetlen a recenzens, az a német szóképzési szabályok gondolkodás nélküli alkalmazása, és bár Somody fordításáról általánosságban pozitív módon nyilatkozik, „általánosnak szánt” megjegyzése, miszerint „a német nyelvvel bevett határozatlanság csak idővel forrandhatja ki magát nyelvünkől”, akár Somody szövegére is

⁵⁹ Pólya 1859, 743.

⁶⁰ Somody így fordítja azt, amit Chambers a *Vestiges*-ben „spontaneous generation”-nek hívott; azonban Pólya, mikor ezeket a passzusokat idézi, azt találja, hogy a *Vestiges*-ben kifejtett elméletek azonosak az ősnemzéssel, mely 1860-ban már kísérletekkel bizonyítottan elvesztette érvényességét.

⁶¹ Pólya 1859, 746.

vonatkozhat.⁶² Pólya elismeri, hogy a magyar tudományos nyelv megújulása időbe fog telni, és minél több a természettudós Magyarországon, annál többet profitálhat munkájukból a magyar tudomány. Tudatában van annak, hogy a *Vestiges* és magyar fordítása fontos darabjai a természettudományos irodalomnak, és végezetül szíves kézszerítését ajánlja a „fordító úrnak [...] azon élvezetért, melyet munkája” okozott.⁶³

Pólya és Szabó József mindketten akadémiai tagok voltak, és aktívan résztvettek a természettudományi szekció munkájában; így az is valószínű, hogy nem csak ők ketten ismerték és olvasták a *Vestiges*-t eredetiben vagy fordításban. Azonban az, hogy Szinnyri József könyvészeti munkája még 1891-ben is Lyell munkájának tulajdonította a *Vestiges*-t, azt jelzi, hogy Somody fordítása nem érhetett el különösen nagy tömegeket, a Pápán nyomott ötszáz példány és a második, olcsó kiadás ellenére, melynek már létezése is azt indikálná, hogy érdemes volt újra kiadni. Az sem lehetetlen azonban, hogy a második kiadást nem az élénk közérdeklődés miatt hozta forgalomba Osterlamm Károly, mint ahogy azt Boros István javasolta,⁶⁴ hanem mert a darwinizmus megjelenése és a körülötte induló viták indokolhatták egy korábbi, szintén angol fejlődéstörténeti munka iránti esetlegesen feltámadó érdeklődést és esetleges anyagi nyereség lehetőségét. Valamint arról sem feltétlenül kell megfeledkezni, hogy a nyilvános diszkusszió hiánya nem jelenti azt, hogy Somody fordítását nem olvasták otthon vagy könyvtárban.

A kevés megjelent recenzió és a tudományos vagy akár közéleti közegekből érkező reakciók hiánya meglehetősen hasonlóknak tűnik a német, holland és magyar fordítások esetében, megjelenésük módja és körülményei, valamint a fordítók szakmai, politikai és társadalmi háttérének különbözőségeinek ellenére. A magyar fordítás esetében, sokkal inkább mint a holland és a német kontextusban, azonban létezik még egy fontos szempont, és ez az időzítés. Angliában tizenöt éve telt el a *Vestiges* és *A fajok eredete* megjelenése között; bár érdekes módon pont ugyanennyi év telt el a két könyv magyar fordításának megjelenése között, Somody fordítása alig két évvel előzte meg *A fajok eredetét* tárgyaló első magyar recenziót,⁶⁵ melyet szorosán követtek más, Darwin munkáival és elméleteivel szóló könyvek és tanulmányok. Angliában ez a tizenöt év utat engedett a fejlődéselméleti narratívák megvitatásának és kibontakozásának, ami azt is jelentette, hogy a darwini forradalom

⁶² Pólya 1859, 747-8.

⁶³ Pólya 1859, 748.

⁶⁴ Boros 1959, 62.

⁶⁵ Jánosi 1860.

egy jobban felkészült tudományos- és szélesebb olvasóközönséget ért, mely nemcsak folyamatosságot biztosított, hanem kontinuitásában lehetővé tette a tudományos gondolkodás és az ezáltal befolyásolt politikai és társadalmi kontextus és struktúra gyökeres ideológiai jellegű átalakulását. Míg Darwin az 1840-es években pontosan tisztában volt a transzformizmus advokációjának veszélyességével, az 1850-es évek ideológiai éghajlatváltozásának köszönhetően, melyben a *Vestiges* is szerepet játszott, azt is tudta, hogy a transzformizmust szívesen fogadnák azok, akik úgy találták, hogy „Isten törvények, nem pedig csodák által kormányozza a világot.”⁶⁶ Másrészt viszont a magyar kontextus különbözősége a brit modellhez képest abban állt, hogy Darwin újításai jóval váratlanabb módon, (a *Vestiges* magyar, ezáltal jóval többek által elérhető fordításához képest is) hamarabb jelent meg, és idő hiányában nemcsak Chambers alapvetően egyfajta deskriptív magyarázatára épülő, isteni elrendelésű törvényekre alapuló múltképeinek feldolgozására nem volt idő, hanem ennek hiányában Darwin is jóval radikálisabbnak, korszerűbbnek tűnhetett. Emellett az 1850-es évek végétől kezdve a magyar tudományos- és közélet szereplői egyre inkább a jövő tudományát keresték, és Darwin követhető fejlődésmodellje alkalmasabb, rokonszenvesebb lehetett e szerep betöltésére.

Az 1860-as évek, különösen a Kiegyezést követő politikai és társadalmi változásai jelentősen megkönnyítették a magyar természettudományos élet felvirágzását: a természettudományos diskurzus egyre inkább megtelt a társadalmi haladásra és kulturális fejlődésre való utalásokkal. Chambers ehhez túl korán és túl későn is érkezett; Darwin viszont, aki egyik első, kiemelkedő magyar fordítója és híve, Margó Tivadar szavaival élve, a lehető legalkalmasabb pillanatban érkezett Magyarországra, hiszen az, hogy *A fajok eredete* magyar fordítása 1867 után jelent meg, azt is jelenthette, hogy a természettudományok aktív szerepet játszhatnak majd a magyar társadalmi fejlődés újraalakításának és újjáépésének perspektíváiban. Így a magyar politikai, kulturális és társadalmi diskurzusban a darwinizmus a fejlődés és a haladás indikátorává vált, míg Chambers nemhogy ismertségre nem tettek szert, de *A természet teremtéstörténelmének nyomai* is mindössze a magyar tudomány kultúrtörténetének kuriózuma maradt.

⁶⁶ Bowler 1993, 11.

Rövidítések

T1858 – Chambers, Robert 1858. *A teremtés természettörténelmének nyomai*. Ford. Somody József. Pápa, Pápai Református Főiskolai Nyomda.

V1853 – Chambers, Robert 1853. *Vestiges of the Natural History of Creation*. London, John Murray.

A *Vestiges* a tanulmányban hivatkozott kiadásai

Chambers, Robert 1844. *Vestiges of the Natural History of Creation*. Első kiadás. London, John Murray.

Chambers, Robert 1845. *Explanations: A Sequel to the Vestiges of the Natural History of Creation*. London, John Murray.

Chambers, Robert 1846. *Spuren der Gottheit in der Entwicklungs- und Bildungsgeschichte der Schöpfung*. Stuttgart.

Chambers, Robert 1849. *Sporen van der natuurlijke geschiedenis der schepping, of schepping en voortgaande ontwikkeling van planten en dieren, onder den invloed en het beheer der natuurwetten*. Ford. Jan Hubert van den Broek. Utrecht, J. G. Broese.

Chambers, Robert 1851. *Natürliche Geschichte der Schöpfung des Weltalls, der Erde und der auf ihr befindlichen Organismen*. Ford. Carl Vogt. Braunschweig, Friedrich Vieweg.

Chambers, Robert 1853. *Vestiges of the Natural History of Creation*. Tizedik kiadás. London, John Murray.

Chambers, Robert 1858. *A teremtés természettörténelmének nyomai*. Ford. Somody József. Pápa, Pápai Református Főiskolai Nyomda.

Bibliográfia

Beer, Gillian 1996. *Open Fields. Science in Cultural Encounter*. Oxford, Oxford University Press.

Bona Gábor 2009. Pápai diákok a '48-as honvédség tisztikarában (Életrajzi adattár). *Acta Papensia: A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei*, Vol. 9, No. 1-4. 363.

Boros István 1959. A fejlődéstörténeti irodalom egy feledésbe ment magyar emléke. *Élővilág*, No. 2. 57-63.

Bowler, Peter 1993. *Biology and Social Thought: 1850-1914*. Berkeley, University of California at Berkeley.

Browne, Janet 2003. *Charles Darwin – Voyaging. Volume I of a Biography*. London, Pimlico.

Coccia, Paolo 2006. Darwin e l'evoluzionismo nel 2005 (Bibliografia). *L'Ateo*, No. 2. 12-13.

Desmond, Adrian 1989. *The Politics of Evolution: Morphology, Medicine and Reform in Radical London*. Chicago, University of Chicago Press.

Gliboff, Sander 2008. H. G. Bronn, Ernst Haeckel, and the Origins of German Darwinism. A Study in Translation and Transformation. Cambridge, MA/London, The MIT Press.

Griffin, Robert J. 1999. Anonymity and Authorship. *New Literary History*, Vol. 30. 877-95.

Jánosi Ferenc 1860. Új természetrajzi elmélet. A nemek eredete. *Budapesti Szemle*, Vol. 10. 383-397.

Kiss László 2002. Egy nyelvújító orvosdoktor: Pólya József (1802-1873). *Orvosi Hetilap*, No. 143. 253-255.

Ladányiné Boldog Erzsébet 1986. *A magyar filozófia és a darwinizmus XIX. századi történetéből 1850-1875*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Majocchi, Francesco 1860. *Storia naturale della creazione*. Codogno, Milano, Tip. Cairo.

Millhauser, Milton 1959. *Just before Darwin: Robert Chambers and the Vestiges*. Middletown, CT, Wesleyan University.

Pólya József 1859. Könyvismertetés: A teremtés természettörténelmének nyomai. *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, Vol. 2, no. 28. 742-748.

Rónay Jácint 1864. *Fajkeletkezés; Az embernek helye a természetben és Régisége*. Pest, Demjén és Sebes.

Rupke, Nicolaas 2000. Translation Studies in the History of Science: The Example of the Vestiges. *British Journal for the History of Science*, Vol. 33. 209-222.

Secord, James 2000. *Victorian Sensation: The Extraordinary Publication, Reception and Secret Authorship of Vestiges of the Natural History of Creation*. Chicago and London, Chicago University Press.

James Secord 1994. Introduction. In Robert Chambers. *Vestiges of the Natural History of Creation and Other Evolutionary Writings*. Chicago, Chicago University Press.

Stierstorfer, Klaus 2005. Vestiges of English Literature: Robert Chambers. In Anne-Julia Zwierlein (szerk.) *Unmapped Countries. Biological Visions in Nineteenth-Century Literature and Culture*, ed. Anne-Julia Zwierlein. London, Anthem Press. 37.

Szabó József 1858. Geologiai alapnézetek. A folyonossági elmélet szellemében. *Budapest Szemle* Vol. 2. 57-78.

Szinnyei, József 1991. *Magyar írók élete és munkája*. Budapest, Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése. [<http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm>]

A teremtés természet-történelmének nyomai 1858. *Budapest Szemle* Vol. 3. 501-503.

Tóth Endre 1941. *A pápai református egyház története* Pápa, Református Főiskolai Nyomda. 269.

Venuti, Lawrence 2008. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. Második kiadás. London, Routledge.

Whewell, William 1845. *Indications of the Creator*. London, 1845.